

સુરેશ જોષીની નવલિકાઓમાં પ્રયોજાયેલ 'પુરાકલ્પન'નો મનિવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ.

પુરાકલ્પન સંજ્ઞાને વિદ્વાનોએ પોતપોતાના દૃષ્ટિકોણથી સમજાવવાના પ્રયોનો કર્યા છે. પુરાકલ્પન સંજ્ઞાને અંગ્રેજીમાં 'મિથ' (MYTH) કહે છે. 'મિથ' સંજ્ઞાને સમજાવા માટે અભ્યાસીઓએ તેને ઇતિહાસ, ક્રિયાકાંડો, મનોવિજ્ઞાન, નૃવંશશાસ્ત્ર કે ભાષાવિજ્ઞાન સાથે સાંકળવાના પ્રયોનો કર્યા છે. આધુનિક વિવેચનમા પુરાકલ્પન ખુબજ ચર્ચામા રહ્યું હતું. પશ્ચિમમાં અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં પુરાકલ્પનો વિશે ખૂબ સંશોધન થતાં રહ્યા છે. અંગ્રેજીના MYTH શબ્દનો મૂળ ગ્રીક સ્ત્રોત MYTHOS માં અને લેટિન 'મિથસ' -MYTHUS' શબ્દમાં છે. કેટલાક સ્થળે MYTHOS ને બદલે 'મિથોસ' કે માઇથોસ' - MYTHOS એ શબ્દ પણ મળે છે. ગ્રીક ભાષામાં એનો અર્થ વાણી, કથા, વાર્તા - FABAL, TALE, TALK, કે SPEECH છે. એરિસ્ટોટલે કથાવિધાન (FABLE) અર્થમાં એનો પ્રયોગ કર્યો છે. 'મિથ' ને LOGOS સાથે અને પાછળથી ' HISTORIA' સાથે સીધો વિરોધ રહ્યો છે. 'લોગોસ' કે 'હિસ્ટોરિયા' સંગતિનો, વાસ્તવનો તથ્યનો અર્થ વ્યક્ત કરે છે. તો 'મિથ' વાસ્તવમાં જે અસ્તિવ ધરાવતું નથી અથવા વાસ્તવ વિરોધ કોઇપણ વસ્તુ, એવો અર્થ વ્યક્ત કરે છે.

THE NEW LEXICON WEBSTER DICTONARYમાં પણ MYTH નો એક અર્થ-જુની પરંપરાગત વાર્તા અથવા કિવદન્તી એવો આપ્યો છે. બીજો એક અર્થ ' પ્રાચીન માન્યતાઓને વ્યક્ત કરતી કાલ્પનિક અથવા તો અતિમાનવીય કથા' આપ્યો છે. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાં 'અમાનુષ' કે આદિમાનવની સંડોવણી વાળી કાલ્પનિક કથા તો પ્રાકૃતિક ઘટનાઓને પ્રચલિત આદર્શરૂપે મૂર્ત કરતી કથા, અથવા 'કાલ્પનિક વ્યક્તિ' એવો અર્થ મળે છે.

માનવસંસ્કૃતિના વિકાસમાં જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ વિકાસ પામી છે. પ્રકૃતિના તત્ત્વો પણ મનુષ્યની ચેતનામાં વિકસતા રહ્યા છે. જીવન અને મૃત્યુ પણ પુરાકલ્પનનો વિષય બની રહ્યા છે. પૌરાણિક કથાઓ, લોકકથાઓ, દંતકથાઓ, મૃત્યુ-ઇશ્વર , શ્રદ્ધા, સૃષ્ટિનાં સર્જન અને વિનાશ વિશેનાં પુરાકલ્પનો, દેવ દેવીના અસ્તિતવના પુરાકલ્પનો, કર્મકાંડ, રીતરિવાજ સંબધી પુરાકલ્પનો, કૃષિવિષયક પુરાકલ્પનો વગેરે પુરાકલ્પનો આધુનિક સાહિત્યમાં યોજાયેલા જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતા અને નાટકની જેમ નવલિકાઓમાં પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ જોવા મળે છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાકૃતિક કરતાં ધાર્મિક પુરાકલ્પન વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ ધરાવતી સુરેશ જોષીની વાર્તાઓના શીર્ષકો પણ પુરાકલ્પન યુક્ત વધુ છે. સુરેશ જોષીનાં ચાર વાર્તા સંગ્રહો (ગૃહપ્રવેશ ,બીજી થોડીક, અપીય, ન તત્ર સૂર્યોભાતિ, એકાદા નૈમિષારણ્ય) માંથી આશરે દશ જેટલી વાર્તાઓમાં પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ જોવા મળે છે. આ વાર્તાઓ જોઇએ તો જન્મોત્સવ, નાંદમચન્તી, સેતુબંધ, કાલીયમર્દન, કુર્માવતાર, વરાહાવતાર, વામનાવતાર, અજાતક કથા, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિરાગમન જેવી વાર્તાઓમાં પુરાકલ્પનનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. શ્રી જગદીશ ગુર્જર તેમની પુરાકલ્પન યુક્ત વાર્તાઓ વિશે નોંધે છે કે : “ જન્મોત્સવ 'કાલીયમર્દન'. તથા ' વરાહાવતાર' જેવી અવતાર

કથાઓમાં પુરાણ કથાના સંદર્ભનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે આ રચનાઓમાં પુરાકલ્પનના સાર્થક નિર્વહણનો પ્રશ્નો ઉભો રહે છે. પુરાકલ્પનના વિનિયોગની દિશામાં સુરેશ જોષીની સર્જકતા અહીં વિશિષ્ટ પરિણામ સિદ્ધ કરી શકી નથી^૧. સુરેશ જોષી આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રયોગશીલ વાર્તાકાર છે. અને સાર્થક નિર્વહણના પ્રશ્નની વાત માન્ય રાખીએ તો પણ પુરાકલ્પન દ્વારા સામાજિક માનસ અને પાત્રોની મ:સ્થિતિને નિરૂપતી હોય તેવી વાર્તાઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અવતાર કથાઓમાંના ભગવાન જેટલા વિશાળ ફલકમાં કાર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા છે. તેટલા વિશાળ ફલકમાં આ પાત્રોનો સંઘર્ષ નથી પણ ઘણી બધી સમસ્યાઓમાંથી આ પાત્રો બહાર નિકળ્યા છે. ઘણા શિર્ષકો પાત્રોની પરિસ્થિતિના કટાક્ષ રૂપે અથવાતો વિદ્રોહ રૂપે પણ પ્રયોજાયા છે.

સુરેશ જોષીની વાર્તાઓમાં પુરાકલ્પનની સાથે સાથે પ્રતીક, કલ્પન, કપોલકલ્પના સન્નિધિકરણ જેવી પ્રયુક્તિઓ વાર્તાઓમાં એક સાથે જોવા મળે છે. શ્રી શીરીષ પંચાલ આ વિશે નોંધે છે કે : “પુરાણકથાના વિનિયોગવાળી વાર્તાઓમાં માત્ર સન્નિધિનો પ્રશ્ન ન હતો. એ દ્વારા કળાનું સાતત્ય સુચવવું હતું. આપણા સમયમાં તો આપણા અખંડ કાળની સંવેદના ગુમાવી બેઠા છીએ. પણ સર્જક આપણા માટે કાળની અખંડતાનું નવેસરથી નિર્માણ કરી આપે છે. વાર્તાના પાત્રને કોઈ એક ક્ષણે આ અખંડતાની ઝાંખી થઈ જાય છે. એ ક્ષણે તે સાચો માનવી બની જાય છે, પોતાના વ્યક્તિત્વને નવેસરથી પામી લે છે.”^૨ ‘જન્મોત્સવ’ નળદમચંતી , ‘કુરુક્ષેત્ર’, ‘કાલીયમર્દન’ જેવી વાર્તામાં ક્ષણની અખંડતાનો અહેસાસ થાય છે.

‘જન્મોત્સવ’ વાર્તાથી સુરેશ જોષીએ પુરાકલ્પન પ્રયુક્તિની શરૂઆત કરી છે. આજ વાર્તામાં તેમણે સન્નિધિકરણ ટેકનિકનો પ્રયોગ કરીને વર્ગ વિષમતા રજૂ કરી છે. સન્નિધિકરણની આવી ભાષાકીય સિદ્ધિ ઉપરાંત પુરાકલ્પનને આધુનિક સંદર્ભમાં પ્રયોજીને તેમણે સમાજના બે ભિન્ન વર્ગ વચ્ચેનો તીવ્ર વિરોધ રજૂ કર્યા છે. તેમાં વાર્તાકારનું સબળ ભાષાકર્મ દેખાઈ આવે છે.

પૈસાદાર અને ગરીબ એમ બે વર્ગની ભિન્ન સ્થિતિ અહીં આલેખાઈ છે. પૈસાદાર વર્ગ જે ધામધુમથી વિજાણું ઉપકરણનો ઉપયોગ કરીને છપ્પનભોગ ધરાવીને શ્રીકૃષ્ણના જન્મને વધાવવામાં મશગુલ બન્યો છે. તો બીજી બાજુ માણકી વરસતા વરસાદમાં અંધારામાં ઝૂંપડીમાં બાળકને જન્મ દે છે. દિકરાનો બાપ કાનજી તેને અપંગ બનાવડાવે છે જેથી અપંગ દિકરો મોટો થઈ ભીખ માંગે અને ઘરનું ગુજરાન ચાલે.

શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતનું પાત્ર છે. તેમનો જન્મોત્સવ ધનિક વર્ગ ભવ્ય રીતે ઉજવે છે. એ ઉજવણીમાં ભક્તિ, શ્રદ્ધા કરતાં દેખાડો વધારે છે. અસિત નામના યુવાનને વિજાણું ચંત્રથી જન્મોત્સવ ઉજવી વાહવાહ મેળવવી છે. માનો કે એ માટે આખા ઉત્સવનું આયોજન છે. બીજી બાજુ માણકી કોઇપણ ભૌતિક સુવિધા વિના સંતાનને જન્મ આપવા તીવ્ર સંઘર્ષ અનુભવે છે. સર્જક આ પુરાકલ્પનને અહિં કુશળતાથી કામે લગાડે છે. માણકીની વેદનાને દ્રશ્યાત્મક બનાવી કડુણને વધારે ઘેરો બનાવ્યો છે. છેવટે એમાંથી એ ફલિત થાય છે કે હજારો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા એક કાલ્પનિક કૃષ્ણને યાદ કરી આજે પણ એનો જન્મોત્સવ ધામધુમથી ઉજવીએ છીએ. અને આજના જીવતા જાગતા જન્મતા વાસ્તવિક ‘કૃષ્ણ’ જે ને પેટની ભૂખથી બચાવવા જાણી જોઈને અપંગતા તરફ ધકેલી દઈએ છીએ. કેવી વિચિત્ર વાસ્તવિકતા, કેવું નઝન સત્ય ! આમ, આ રીતે કૃષ્ણજન્મનું પુરાકલ્પન માનવજીવનને કડુણ વાસ્તવિકતાની વિંડબનાને વાચા આપવા સફળ ઉદ્દીપનનું કાર્ય કરે છે. કૃષ્ણ જન્મના પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ કરીને વાર્તાકારે ગરીબની કડુણતાને માર્મિક વાચા આપી છે. વાર્તાના અંતે ભાવક કડુણતા અનુભવે છે. સન્નિધિકરણની પ્રયુક્તિને કારણે ભાવકનું ફુતુહલ અંત સુધી જળવાઈ રહે છે, સામાજિક માનસિકતા લેખકે વાર્તામાં ઉત્તમ રીતે નિરૂપી છે. એક માતા તરીકે માણકીનું પાત્ર શિખરે પહોંચે છે. પોતાના પુત્રના વાળેલા પગ જોઈને તેનું હૃદય દ્રવી ઉઠે છે. તેના નિસાસા સાથે ભાવક સમસંવેદના અનુભવે છે. પુત્રના બાળપણથીજ પગ વળાવી ભીખ મંગાવાની

ગરીબોની વિકૃત માનસિકતાને પણ લેખક ઉઘાડી પાડી છે. આમ, સુરેશ જોષીએ પ્રયોજેલ પુરાકલ્પન વાર્તામાં સફળ રીતે આલેખાયેલ જોવા મળે છે.

જન્મોત્સવ વાર્તાની જેમ 'નળદમયન્તી' વાર્તામાં પણ ચિત્રાની માનસિક દ્વિધા નિરૂપવા 'નળદમયન્તી' ચિત્રપટ મુકીને બન્ને ઘટનાનું સન્નિધિકરણ રચી આપ્યું છે.

ચિત્રાનો પતિ બેકાર બન્યો છે તેથી ઘરમાં આવક નથી. ચિત્રા પતિને આર્થિક મદદ કરવા પોતાની સખીની સલાહથી અનિચ્છાએ પરપુરુષ સાથે શિયેટરના અંધકારમાં થોડા કલાક ગાળવાની વિષમ પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે. અજાણ્યા પુરુષ સાથે બેસીને ફિલ્મ જોવાનું શરૂ થતાં તે પોતાને નિઃસહાય અનુભવે છે. અજાણ્યા પુરુષના સ્પર્શ માત્રાથી તે ભયાકુલ બની રહે છે. શિયેટરમાં ચાલતી ફિલ્મમાં એક તરફ માંસ ભુખ્યા હિસન પશુઓ વચ્ચેના વનમાં વલવલતી દમયંતીનું દ્રશ્ય રજૂ થાય છે. બીજી તરફ સ્ત્રી- શરીરની માંસલતાના ભુખ્યા પુરુષની પડખે ચિત્રા પોતાને ભયગ્રસ્ત અનુભવે છે. એના હાથની ગતિથી જાણે પોતાના શરીર પર ચીલા પડી ગયા હોય એમ અનુભવે છે. નળદમયન્તી ફિલ્મના દ્રશ્યોનું વર્ણન અને બીજી બાજુ શિયેટરમાં બેઠેલી ચિત્રાની ભયગ્રસ્ત મનઃસ્થિતિ વાર્તાકાર સાર્થક રીતે મુકી આપે છે.

ભીતિગ્રસ્ત ચિત્રાની માનસિકતા ઇન્દરવલ પછી વ્યવહારુ લાગણીમાં રૂપાંતર પામી છે. ચિત્રા પરપુરુષને ક્ષમા, દયા અને ઉદારતાથી જુએ છે. એટલું જ નહિં તે પરપુરુષના ખભે માથું ઢાળી દે છે. અને શાંતિનો અનુભવ કરે છે. ચિત્રા પ્રસન્નાતાની ખુમારી અનુભવતી સમર્પિત થઈ રહે છે. જ્યારે એની સમાંતરે ફિલ્મમાંની દમયન્તી પોતાના સતીત્વના બળે સંકટોમાંથી પસાર થઈ ગઈ છે. જેનું નિરૂપણ વ્યંગ પ્રગટ કરે છે. પરપુરુષને ત્રણ કલાક શિયેટરમાં સાથ આપવાના તે ત્રીસ રૂપિયા મેળવે છે. આ ત્રીસ રૂપિયા પ્રસન્નતા પૂર્વક તે પોતાના પતિને આપે છે. પોતે કરેલા કાર્યનું દુઃખ થતું નથી તેનું પણ તેને આશ્ચર્ય છે.

પુરાણકાલીન પાત્ર દમયન્તીને એક સતીના સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. આ વાર્તામાં લેખક ચિત્રાના પાત્રને દમયન્તીના ગુણોની તોલે મૂકી શક્યા નથી. ચિત્રા આધુનિક યુગની દમયન્તી છે. તે કોઈ પણ ભોગે પોતાના પરિવારનું સુઃખ ઇચ્છે છે. માટે તે પોતાના ચરિત્રની પરવા કર્યા વગર પણ પરપુરુષ સાથે શિયેટરમાં જવાનું પસંદ કરે છે. પુરાણકાલીન આદર્શોથી વિરુદ્ધ આધુનિક નારીની વાસ્તવિકતાનો સંઘર્ષ આ વાર્તામાં નિરૂપાયો છે.

શ્રીકૃષ્ણે કાળિયાનાગને પરાસ્ત કર્યો હતો, તે પૌરાણિક વાતને વાર્તાકારે ' કાલીયમર્દન' શીર્ષક રૂપે મુકી આપી છે. વાર્તાનાયક કામવૃત્તિનું શમન કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. આ સંઘર્ષના સંકેત રૂપે 'કાલીયમર્દન' શીર્ષક નિરૂપાયું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો કાલીયા નાગ સાથે યુદ્ધ કરી તેને પરાસ્ત કરે છે. તેના કુકર્મો બદલ તેને દંડ પણ કરે છે. અહીં વાર્તાનાયક પોતાની જાતિય વાસના સાથેના યુદ્ધમાં અનેક મનોસંઘર્ષ કરવા છતાં હારી જાય છે. ડા.સંજય દવે નોંધે છે કે "અહીં વાર્તાનાયક કામવૃત્તિનું શમન નથી કરી શકતો એ વાર્તાનું લક્ષ્ય નથી. પણ આ બે પરિસ્થિતિ સાંકળીને જે પ્રકૃતિદત્ત સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે આદિમવૃત્તિની જે ભયાનકતા કાલીયનાગ સરખી કુંકાડી ઊઠે છે તે સ્પષ્ટ પણે પ્રગટ કરી માનવ્યની આપણ એક દિશા ખોલી આપવાનો વ્યંજનાસભર સર્જક પ્રયાસ છે".³

વાર્તામાં નિરૂપાયું છે તે પ્રમાણે વાર્તાનાયક સામાન્ય માણસો કરતાં વધારે પડતી જાતિય વાસના ધરાવતું વ્યક્તિત્વ છે. તેણે આજ સુધી કેટલીય સ્ત્રીઓને પોતાની વાસનાનો શિકાર બનાવી છે. તેના ઘરના અસબાબની ગોઠવણી જ એવી છે કે તે આવનારી સ્ત્રીને કામુક કરે આનાથી આકર્ષાઈ કોઈપણ સામાન્ય સ્ત્રી કામવિહળ થઈ એને સમર્પિત થઈ રહે. છેલ્લે સોનલ સાથે બંધાયેલા એના સંબંધોથી એ દુઃખી છે. તેને પસ્તાવો થાય છે. તે પોતાની વિકૃત રૂચિને કારણે આવનારા અનિષ્ટથી પોતાની જાતને રોકવા માંગે છે. અને આવી વિકૃતિમાંથી મુક્ત થવા એ કૃતનિશ્ચય બને છે. આજે એને ત્યાં આવેલી

સ્ત્રી પણ એની હર્મ્શની પૂર્વયોજિત વ્યુહરચના પ્રમાણે ક્રમશઃ પરવશ થઇ અંતે કામવિહતિ બની ઊઠે છે. પોતાના જાતિય આવેગને રોકવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હોવાથી તે વિચલિત ન થવાના ખૂબ જ પ્રયત્નો કરે છે. હર્મ્શના અધ્યાસને કારણે એના લોહીનો ઉન્માદ એને વિવશ કરે છે ને અવશ પણ તે પેલી તરફ ઘસી રહે છે. જાતિય વાસનાના આવેગને નષ્ટ કરવાના સમસ્ત પ્રયત્નો કરવા છતાં એનો આદિમ આવેગ વિજયનો હુંકાર કરી રહે છે. પરાકાષ્ટાની ક્ષણે એનો ચહેરો પોતાનેય ભય પમાડે એવો વિકૃત બની ગયેલો જોઇને પેલી સ્ત્રી ચીસ પાડતા મૂર્ચ્છાગ્રસ્ત થઇ ઢળી પડે છે.

આમ, કાલીયમર્દનના પુરાકલ્પન ધ્વારા વાર્તાનાયકનો જાતિય વૃત્તિ ઉપર વિજય મેળવવા માટેનો મનોસંઘર્ષ નિરૂપ્યો છે. માનવીના આદિમ આવેગોની વિજયગાથા છે. એમ પણ કહી શકાય કે જાતિય આવેગોએ મનુષ્યને જીત્યા છે.

ભગવાન વિષ્ણુનો એક અવતાર 'કુર્માવતાર' ગણાય છે. આ અવતારમાં ભગવાને કાયબાનું રૂપ ધારણ કરીને સૃષ્ટિનો વિનાશ થતો અટકાવેલો સુરેશ જોષી રચિત 'કુર્માવતાર' વાર્તામાં વાર્તાનાયક લાભશંકરની સંવેદન શૂન્ય તથા મરણભીતિના સંદર્ભમાં કુર્માવતારનું પુરાકલ્પન યોજાયું છે.

વહેલી સવારે લાભશંકર આંખો ઉઘાડતા જ પોતાની ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ પડતી અનુભવી રહે છે. દરરોજ કરતાં આજે એમને જુદો જ અનુભવ થાય છે. સામેની બારી પર રોજની જેમ પડતાં સૂર્યના પ્રકાશને બદલે એમને કેવળ ઘેરા ભુરાશવાળો અવકાશ છવાયેલો જણાય છે. આ સાથે રોજિંદા સંભળાતા અવાજો હૃદયના ધબકારા સુધ્યાંચ સંભળાતા બંધ થઇ ગયા છે. વધતી જતી વ્યગ્રતા એમના ચિત્તમાં મરણનો ભય જગાડે છે. પોતે અનેક વિચારો કરી ખોવાઇ જવા પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ તેમાં તેઓ સફળ થતાં નથી. પેલી ઘેરી ભુરાશમાં બધું ભુસાતું જાય છે. પોતાના અસ્તિત્વને તેઓ ચકાસવા મથે છે. એમનો 'હું' ભાગતો ધસાતો પેલી ભુરાશમાં સર્વથી અસંબધ્ધ તરી રહ્યો છે. બાહ્ય વિશ્વના ભિન્ન રેઢિયાળ અવાજો એ ઘેરા ભુરા અવકાશને ભેદવાં કરે છે. પત્ની પાર્વતીની બૂમ સાંભળતાં જ પેલો ઘેરો ભુરો અવકાશ મોટા કાયબાની જેમ સંકોચી લીધેલાં બધા અંગો બહાર કાઢવા લાગે છે. કાયબાનો આ સંદર્ભ 'કુર્માવતાર' એવા વાર્તાના શીર્ષક સાથે સંકળાયેલો છે.

નિંદ્રા અને ભ્રાન્તિમાંથી સ્વસ્થ થયેલાં લાભશંકરની ચિત્ત દશા પણ લેખકે આલેખી છે. ધુમાડાથી ગુંગળાતા લાભશંકરને રુદયના ધબકારા સંભળાવા માંડે છે. આંખ ખોલતા જ ઘેરી ભુરાશથી છવાયેલી પેલી બારીનો કાય તડકો પડતાં જ જાણે સળગી ઉઠેલો જણાય છે. આમ, ક્ષણભર લાભશંકર મરણને સન્નમુખ આવી ઊભેલુ નિહાળે છે. મરણના પ્રતિરૂપ તરીકે 'ઘેરો ભુરો અવકાશ' પ્રયોજાયો છે. મરણાસન્ન વ્યક્તિની ચેતનાના પ્રત્યાવર્તનો તાદર્શ કરી અનિષ્ટના સામે નાયક ચેતનાને ખડી કરી આપે છે. લાભશંકરની જાગ્રત અવસ્થાને પણ લેખક આલેખે છે. જેમ કે, લાભશંકર તપખીરનો સડાકો લે છે, ફૂતરાને લાકડી મારે છે, દાંતે તપખીર ઘસે છે, વાસી ચા મળવા બદલ પાર્વતી ડોશી પર ગુસ્સે થાય છે, ઓટલે બેસી પાન ખાય છે, યૂનો-તમાકુ ખાતા ખાતા ઓટલે ગપાટા મારે છે. વગેરે..... લાભશંકરની જાગ્રત અવસ્થા તેના રેઢિયાળ જીવનને સૂચવે છે.

ભાગવતની અવતાર કથાઓમાં આવતો કુર્માવતારનો સંદર્ભ અહીં પ્રસ્તુત થયો છે. કાયબાનો અવતાર લઇને ભગવાને આ સૃષ્ટિનો વિનાશ અટકાવેલો. અહિં લાભશંકરનું ઘેરા-ભુરા અવકાશનું વળગણનું પરિચાયક બને છે. વૃદ્ધત્વનો ભાર, ક્ષીણ બનતી જતી ઇન્દ્રિયોની ચેતના, એકલતાનો ઓથાર, નિકટ આવતો જતો મરણનો પડછાયો આ બધું ઘેરા ભુરા અવકાશમાં સંનિહિત છે. પરંતુ લાભશંકરની જિજીવિષા રેઢિયાળ અને સંવેદન જડ જગતની સાથે તાદાત્મ્ય સાધી લેવા વિવશ કરી મૂકે છે. લાભશંકરની મરણાસન્ન ચેતના વ્યંજિત કરવા કુર્માવતારનું પુરાકલ્પન લેખક સાર્થક કરી શક્યા નથી. વાર્તામાં કાયબાનો ઉલ્લેખ એક-બે વાર જ પ્રયોજાયો છે. જો સમગ્ર વાર્તામાં કાયબાની એકરૂપતા સંપૂર્ણ રીતે સધાઇ

હોત તો વાર્તામાં પુરાકલ્પનનું યોગ્ય સાયુજય સાધી શકાયું હોત આમ, માત્ર એક જ વખત આવતું વર્ણન યોગ્ય પુરાકલ્પન બની શકતું નથી.

‘અજાતક કથા’ એ એક વિશિષ્ટ વાર્તા છે. વાર્તાનાયકને અજન્મા રહેવું છે. એના પાપ-પુણ્યના હિસાબ જોતા ભગવાન જાતે જ એને જનેતા-જનક પસંદ કરવાનો અધિકાર આપે છે. અને કહે છે.: “ તું નારદમુનિ સાથે પૃથ્વી પર જઈને સ્થાન કે માતાપિતાની પસંદગી કરી આવ કે જેથી બનતી ત્વરાએ જન્મની વ્યવસ્થા કરી શકાય!”

નારદમુનિ અને વાર્તાનાયક પૃથ્વી ઉપર આવતા હતા. ત્યારે અન્તરીક્ષમાં તેમને ઘણા આત્માઓ મળે છે. નારદમુનિને ખબર મળે છે કે, પૃથ્વી ઉપર સંહાર થયો તેથી ઘણાં આત્માઓ ઉપર આવી રહ્યા છે. પૃથ્વી ઉપર પગ મુકતાં જ માંખી અને કરોળિયાની મૃત્યુ ઇચ્છા જોઈ વાર્તાનાયક પરત ભગવાન પાસે આવી જાય છે. ભગવાન પાસે આવી કહે છે કે મારે આ જન્મને જતો કરવો છે. ભગવાન તેમ કરવાની તેને ના પાડે છે. તે ભગવાન ને શરત મુકે છે કે હું જન્મવાની પ્રક્રિયામાંથી બચી જાઉં તો મારો અપરાધ ન ગણવો. ભગવાન આ શરત માન્ય રાખે છે.

નાયકના ગર્ભધાનના મૂર્તની રાત્રે વિજયા શેઠાણી અને મનોહરદાસ શેઠ વચ્ચે ઝગડો થયો હતો. આથી નાયકને નિરાંત થાય છે. પરંતુ બન્ને વચ્ચે ધીરે ધીરે સમાધાન થતાં નાયકને ગભરાટ થાય છે કે તેણે હવે શેઠાણીના પેટે જન્મ લેવો પડશે. શેઠાણીના ઘરે જન્મવાની ભાવિ કલ્પના કરી નાયક નિરાશ થાય છે. ત્યારબાદ તે ન જન્મવા માટે ટેલીફોન રણકાવી શેઠ-શેઠાણીને ઝગડાવે છે. થોડી વારમાં પાછા શેઠ શેઠાણી એક થવા જાય છે. ત્યાં ગભરાયેલો વાર્તાનાયક ઠાકોરજીની મૂર્તિ પાડે છે. અને શેઠાણી બોલે છે. :’ હાય રે! કેવું અપશુકન! આજે નહિં.....” આમ, વાર્તાનાયક અજાતક રહી જાય છે.

આ વાર્તામાં પુરાકથારીતિનો સફળ પ્રયોગ જોઈ શકાય છે. વાર્તાનાયક, ભગવાન અને નારદમુનિ જેવા પૌરાણિક પાત્રો સાથે સંવાદ કરે છે. અને પૃથ્વી ઉપર ફરવા પણ આવે છે, આમ, સાક્ષાત પૌરાણિક પાત્રોને લેખકે અહીં જીવંત કરી આપ્યા છે. વાર્તામાં અસંભવ જગતની કપોલકલ્પનાનો પૂર્ણ વિકાસ થયો છે.

હિન્દુ ધર્મમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે. મનુષ્ય અવતાર ધારણ કરીને મોક્ષ મેળવવાનો હોય છે. પરંતુ અહીં વિપરીત પરિસ્થિતિ છે. વાર્તાનાયકને ‘અજન્મા’ રહેવું છે! તેની અજન્મા રહેવાની ઇચ્છા પૃથ્વી ઉપરના જીવોની વ્યર્થ જીજીવિષા દર્શાવે છે! પૃથ્વી ઉપરના જીવોનો મોહ, લોભ, કામ, સત્તા, ધર્મ, સુ:ખ-દુ:ખ, યુધ્ધ, પ્રણય, અહમ્, લાચારી, રિસામણા-મનામણાં, શુકન-અપશુકન, સ્વાર્થવૃત્તિ, શારીરિક પીડા, આ બધાથી વાર્તાનાયક છુટકારો મેળવવા માંગે છે. માટે તેને આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ નથી લેવો. જન્મ ન લેવાની શરત તે જીતી જાય છે. અહીં વાર્તાનું ‘અજાતક કથા’ એવું શીર્ષક સાર્થક થાય છે.

‘કુરુક્ષેત્ર’ વાર્તા ખંડિત જીવનના છિન્ન દાંપત્યની કથા છે. રાત્રે ઘેર પાછો ફરતો વાર્તાનાયક જ્ઞાનસનાં હલતાં અજવાળામાં પોતાના ઘરને જ તોફાનમાં સપડાયેલા કોઈ તોતીંગ વહાણ જેવું હાલકડોલક અનુભવે છે. ત્યાર બાદ પોતે કોઈ વળગણીનો ટેકો લઈ ઊભો રહી જાય છે. ઓરડીના ભેજમાં સૂતા મા અને ભાભી, પોતાની જિંદગીનાં બધાં જ વર્ષોને ચિતાના લાકડાની જેમ અડકીને ઉપર સૂતા હોય એમ સૂતા બાપુજી, ઉંદરની ધમાચકડી, ઉંઘના દુ:શાસને ભાભીના વસ્ત્રોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા છે. તે- આવા અસબાબ વચ્ચે શેરીઓનો ભેજલ ગાઢો અંધકાર લઈ આવેલો નાયક વચલા ઓરડામાં પત્નીને સૂતી જુવે છે. ભાઈને રાતપાળી છે. એટલે આજે વચલો ઓરડો એમના ‘સંચાર’માટે છે.

પત્ની તો સોમવારના વ્રતની ચોપડી ઓશિકે મૂકીને આસ્વસ્થ થઈને ઉંઘે છે. નાયક એના તરફ ઝુકે છે. ત્યારે હોટેલમાં, ઓફિસમાં જે જે યુવતીઓ સાથે એણે સમય ગાળ્યો છે. એ મનોપ્રદેશમાં હાજર થઈ જાય છે. એક તરફ ઉંદરો, બાનું ઉઠવું, ઉધરસનો સંચાર, તો મનમાં પેલી યુવતીઓના રૂપાળા દેહ-કમનીય હાથ, ચહેરા, સ્મિત.... નાયક બધું ભેગું કરીને જાણે કે એક નાયિકા રૂપ પત્નીને ભોગવે છે... કેવી ભ્રાન્તિ! પત્ની પોતાના ગર્ભમાં અંધકાર ઉછેરવા આતુર છે ને અંધકારના બાહ્યરૂપો ડરામણાં છે. નાયકને સ્વપ્ન આવે છે કે પોતે કુરુક્ષેત્રમાં ઘવાઈને પડ્યો છે. એના હાથ-પગ, ધડ, માથું-વેર વિખેરે છે. એની પત્ની જાણે બધું ભેગું કરીને આકાર રચવા મથે છે. આ સ્વપ્ન ઘણું સૂચક છે. શ્રી શિરીષ પંચાલ વાર્તાનાયકની ચેતનાની નોંધ લે છે. “ અહીં નાયક જે અન્ધકારની વાત કરે છે તે સનાતન કાળથી ચાલ્યો આવતો અન્ધકાર છે. તેની તન્દ્રાવસ્થામાં ઊભું થતું ચિત્ર કાળના બહુ મોટા ફલકને આવરી લે છે. અને છેલ્લે જે કવિતાની પંક્તિ તેને સ્કુરે છે તે એ કાળ પર વિજય મેળવવા મથતા માનવીનો વિષાદયુક્ત અવાજ છે.” * વાર્તા ચિત્તના ઊંડાણોના અતિવાસ્તવને સહજ રીતે જાણેકે અવતાર છે. સવારે નાયક ભયનો માર્યો જાગે છે તો તડકો થઈ ગયો છે. એને સુઝેલી કાવ્યપંક્તિઓને એ તડકે દોરી જવા યાહે છે. ચુલાની રાખ ઉપર ઘેરાયેલો તડકો કુરુક્ષેત્રના ૧૯મા દિવસના પરોઢની યાદ આપે છે. અહીં જે કુરુક્ષેત્ર છે તે માનવીના મનમાં લડાતું કુરુક્ષેત્ર છે. આધુનિક યુગનો બૌદ્ધિક આવો અનુભવ કરે છે. વાર્તામાં કલ્પનોનું કાર્ય આકાર સાધક બને એ રીતે તંતોતંત જોડાઈને પ્રગટ કરે છે.

પ્રસ્તુત વાર્તામાં પુરાકલ્પનનો સંદર્ભ વ્યાપક પ્રમાણમાં નથી પરંતુ પુરાકલ્પનનો એક નાનકડા અંશ તરીકે સર્જક ઉપયોગ કર્યા છે. તેના થોડા ઉ.દા જોઈએ.

“ ઉંઘના દુઃશાસને ભાભીના વસ્ત્ર અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખ્યા હતા.”

“એકલા હાથે અનેક રિપુઓની સામે ઝુઝતા પુરાણકાળના મહારથીની જેમ હું પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ઝુઝવા લાગ્યો.”

“કુરુક્ષેત્ર પર ઓગણીસમાં દિવસનું પ્રભાત ઊઝ્યું છે. સૌભાગ્યવતીના ખસ્તિ કંકણના જેવો પ્રકાશ વેરાયો છે. સહમરણની વધુના હાથમાંથી ખરતા કંકુની જેમ એ પૂર્વે ક્ષિતિજની હંથેળીમાંથી ખર્ય જાય છે...”

આમ, ‘કુરુક્ષેત્ર’નો નાયક અનેક રિપુઓની સામે ઝુઝતો પુરાણકાળના મહારથી જેમ ઝુઝે છે. છેવટે પોતાની પત્નીનો જ દેહ ઢંઢોળી આસ્વસ્થ થવું પડે છે. વાર્તાના અંતે રાખના ઢગલા પર વિખરાયેલ દમ્પત્યની સાથે સાથે આદિમ એષણાઓનો ભસ્માવેષ અહીં પડેલો જોવા મળે છે. કુરુક્ષેત્રનું પુરાકલ્પન નાયકના જીવનનાં અસંતોષને રજૂ કરે છે. વાર્તાનાયકને પોતાના દાંપત્યજીવનથી સંતોષ નથી. તે પોતાના કુટુંબ પરિવારમાં ગોઠવાઈ શકતો નથી. બહારની દુનિયા તેમજ અન્ય સ્ત્રીઓ તેને વધુ આકર્ષે છે. વાર્તાનાયકની આકાંક્ષાઓના મનોસંઘર્ષ રૂપે કુરુક્ષેત્રનું પુરાકલ્પન પ્રયોજાયું છે.

પ્રયોગાત્મક વલણના ભાગ રૂપે સુરેશ જોષીની નવલિકાઓમાં પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ જોવા મળે છે. તેઓ પૌરાણિક પાત્રોના જીવનને પુરાકલ્પન રૂપે દર્શાવી આધુનિક જીવન જીવતા મનુષ્યની સામાજિક વાસ્તવિકતાનો પ્રતીકાત્મક પરિચય કરાવે છે. ‘જન્મોત્સવ’ નળદમયન્તી’ ‘ સેતુબંધ’ અને ધ્વીરાગમન ‘ જેવી વાર્તાઓનો સમાવેશ એમાં થાય છે. આ વાર્તાઓમા સન્નિધિકરણના પ્રયોગથી કથનાત્મક પદ્ધતિએ પાત્રોના મનોજગતને વર્ણવવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે. પાત્રોનાં મન:સંચલનો અને વર્તન વૈવિધ્યને તેઓ સારી રીતે નિરૂપી શક્યાં છે. આ વાર્તાઓનાં પાત્રોના માનસમાં અધિઅહમનું વર્ચસ્વ રહેલું છે. પરંતુ આ અધિઅહમ પરિસ્થિતિગત થઈ ધીરે ધીરે અહમના સ્વરૂપમાં ફેરવાતો જાય છે. તેમની વાર્તાઓમાં આધુનિક જીવન જીવતા મનુષ્યની સામાજિક અસમાનતા આર્થિક નિર્માલ્યતાને કારણે ચરિત્ર હનન અથવા તો ચરિત્રના ભોગે પૈસા કમાવવાની વૃત્તિ કે લાચારી, ભ્રમપ્રેમને કારણે નિપજતી નૈરાશ્યતા તેમજ જીવનની શૂન્યતા

પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. ‘કાલિયમર્દન’તેમજ ‘કુરુક્ષેત્ર’ જેવી વાર્તાઓમા આદિમ વૃત્તિનું દમન કરવામાં મનુષ્યની અસફળતા જોવા મળે છે. આ વાર્તાઓમાં સ્વપનના અલેખન ધ્વારા પાત્રોનાં અજાગ્રત મનમાં પડેલા ભાવોને કલારૂપ આપ્યું છે. પાત્રોની લિબિડો વૃત્તિને નિરૂપવમાં તેઓ આ વાર્તાઓમાં સફળ રહ્યાં છે. આ સાથે શારીરિક આવેગોથી ઉત્પન્ન થતો વૈચારિક અસમંજસ પણ તેમણે સાબળ રીતે પ્રયોજ્યો છે. પુરાકલ્પનની સાથેસાથે કલ્પન-પ્રતીકનો વિનિયોગ તેઓ ‘કુર્માવતાર’ અજાતક કથા’ વરાહવતાર , જેવી વાર્તાઓમાં સાધી શક્યા છે. શ્રી સુમન શાહ તેમની અવતાર કથાઓ વિશે અભિપ્રાય આપે છે કે “ ‘વરાહવતાર’ ‘કુર્માવતાર’ ‘વામનાવતાર’ આત્રણેય કૃતિમાં ભગવાનના વિવિધ અવતારોની પુરાણ ગાથઓનો મર્મ, પાત્રાના વાર્તાન્તર્ગત જીવિત સામે અમુક ચોક્કસ ક્ષણો ખડી થઈ જાય છે. અને સમગ્ર ઘટનાને સમાંતર થઈ અર્થત્રિજ્યાઓ વિસ્તારે છે. એક વિલક્ષણ પ્રકારના happening of the mind મનોઘટનામાં પરિણમતું પુરાકલ્પનનું આ સસન્નિધિકરણ વાર્તાકાર માટે અભિવ્યક્તિનું એક અમોઘ અને એટલું જ અનિવાર્ય શસ્ત્ર બની રહે છે. મૂળ કથાની સાથેને સાથે અવતાર કથા કહ્યા વિના અમુક એક ક્ષણે એની માત્ર પુરાણપરક ગુણવત્તા (mythical quality) નો જ અહીં ઉપયોગ થાય છે. “ પુરાકલ્પન ધરાવતી વાર્તાઓમાં અન્ય એક વિશેષતા એ જોવા મળે છે કે પૈરાણિક ઘટનાઓના સંઘર્ષો અહીં આધુનિક મનુષ્યનાં જીવન સાથે કટાક્ષમાં અથવા તો તેના વિરોધ રૂપે દર્શાવાયા છે. સંઘર્ષનું તત્ત્વ આ વાર્તાઓમાં જીવંત રહ્યું છે. સાથે સાથે પાત્રો ની જે ભીતિયુક્ત માનસિકતા, દ્વિધાયુક્ત માનસિકતા, પીડાગ્રસ્ત માનસિકતા, તો આલેખી છે. ઉપરંત સાંસ્કૃતિક-સામાજિક માનસિકતાનું શ્રદ્ધા -અંધશ્રદ્ધાની માનસિકતાનું પણ યોગ્ય આલેખન કર્યું છે. આધુનિક મનુષ્યની વિડંબનાઓને પૈરાણિક ઘટનાઓ સાથે જોડી શક્યા છે. આમ, સુરેશ જોષીની વાર્તાઓમાં વૈવિધ્યસભર પુરાકલ્પનો રજૂ થયાં છે.

સંદર્ભ :-

૧. ડૉ. જગદીશ ગુર્જર , સુરેશ જોષીની વાર્તાસૃષ્ટિ , નં-૫૪
૨. ડૉ. શિરીષ પંચાલ , સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ (કથા સાહિત્ય) , નં- ૧૮
૩. ડૉ. સંજય દવે , સુરેશ જોષીનું કથા સાહિત્ય , નં-૧૧૭
૪. ડૉ. શિરીષ પંચાલ , સુરેશ જોષીનું સાહિત્ય વિશ્વ(કથા સાહિત્ય) , નં-૧૮
૫. ડૉ. સુમન શાહ , સુરેશ જોષીથી સુરેશ જોષી , નં-૪૭

*****

પિનાકિન વસંતરાય જોષી

ઇ.ચા. પ્રિન્સિપાલ,

અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ,

સરકારી વિનયન કોલેજ દેડીયાપાડા

જિ. નર્મદા